

Széljegyzetek cseremisiz gyűjtőfüzetemből

WICHMANN YRJÖNEK,

a nagy finn nyelvtudósnak és gyűjtőnek
az emlékezetére.

Először 1953 telén jártam a cseremisizeknél, utoljára pedig a múlt év nyarán és őszén töltöttem náluk négy hónapot. Közben még hat alkalommal fordultam meg hosszabb-rövidebb időre Volga menti rokonainknál. Útjaim célja elsősorban a cseremisiz nyelvjárások kutatása, tehát nyelvi anyaggyűjtés volt. Két alkalommal, 1958 nyarán és tavaly augusztusban VIKÁR LÁSZLÓVAL gyűjtöttünk közösen cseremisiz népdalokat: Az én feladatomból volt a dalok szövegének a lejegyzése. De ezen kívül is akarva-akaratlan minduntalan kapcsolatba kerültem a népköltéssel. A gyűjtésnél minden más téma elég hamar kimerül, s akkor maradnak a mesék, mondák, dalok, hiedelmek stb.

Azt szeretném itt most röviden összegezni – bár nem tekintem magam szakembernek – milyen tapasztalatokra tettem szert gyűjtőútjaim során a cseremisiz folklórral és a hitvilággal kapcsolatban. Mi él még belőle, s mi van kiveszőben. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy az ún. keleti cseremisizeket kivéve, más cseremisiz lakta vidéken szinte mindenütt megfordultam.

Lássuk először a dalokat, a cseremisiz népköltészetnek azt az ágát, amely ritka szépségével lassan világviszonylatban is tisztos helyet vív ki magának.

A legtöbb vidéken a népdal még elevenen élő része a népköltészetnek. Nincs még megcsontosodva, szabadon variálódik, s az az átélés is, amellyel rendszerint előadják, azt mutatja, hogy a népdal még őrzi eredeti funkcióját.

WICHMANN, PAASONEN és BEKE cseremisiz szöveggyűjteményeiben, ahol százával vannak népdalszövegek, nem találunk altató- és gyermekdalokat. Magam is legalább ezer dalt lejegyeztem, de csak egyetlen egy altató dalt találtam, mégpedig a hegyi-cseremisizeknél, s ez így hangzik:

*kuku wikä JamBikä,
porsân sawâc, ši polðâš.
kek-wlä päpäät taŋnam-ok,
täñ-ät, päp-ok, iziem.*

*Szól a kakukk JamBikä,
selyem kendő, ezüst gomb.
A madarak már régen alszanak,
aludj te is, kicsikém.*

(Jelaszi kerület, Jasmolkino falu, 1961.)

A dallam és a szöveg vizsgálata a későbbiekben bizonyára világot derít arra is, hogy ez az egyetlen altatódal eredeti-e. Széltében elterjedt a cseremiszeknél egy közismert *Баюшки, Баюшки, баю-баю*, 'tente, tente' kezdetű orosz altatódal, melyet néha orosz szöveggel, másszor pedig cseremiszül dalolnak.

Ugyanígy hiányoznak a cseremiszeknél a gyermekdalok is. Ha a fiatalabb nemzedék tud is egy-kettőt, azt az iskolában tanulták és rendszerint oroszból való fordítások.

Nem akadtam nyomára a cseremiszeknél semmiféle eposztöredéknek, se olyan történeti énekeknek, mint amilyenekben a mordvin, de az orosz folklór is bővelkedik.

Hiányzik a cseremisiz folklórból a ballada. Nem akadunk rájuk a szövegkiadványokban, s én sem találtam. Egyet ugyan feljegyeztem 1958-ban, egy gyilkosságról szólót. Ez a mi vásári balladáinkhoz hasonlított. A szereplők neve és a dallam minden kétséget kizáróan mutatta, hogy a ballada orosz eredetű. Érdekes, hogy ezzel szemben a mordvin folklór bővelkedik balladákban.

Jellemzők viszont a cseremisiz folklórra a különböző ünnepi dalok. Ezek azonban érdekes módon elkerülték az eddigi gyűjtők figyelmét.

Ilyenek a cseremisiz *šorâk-jol* (juhláb) ünneppel kapcsolatos dalok. A *šorâk-jol* a cseremisiz újév ünnepe, melyet a régi orosz naptár szerinti újév utáni pénteken tartottak (nyilván mohamedán hatásra a cseremiszek nem a vasánapot, hanem a pénteket ünnepelték). Ezen a napon külön erre a célra épített vagy bérelt házban álarcos népi színdarabokat mutattak be, s a lányok, legények daloltak. Az ünnep hasonló néven a csuvasoknál is ismeretes. Az említett népi színdarabokból se találunk az eddig megjelent szövegkiadványokban, csupán AKCORIN V. A. közöl egy-két részletet belőlük orosz fordításban a cseremisiz népi színjátszásról írt cikkében.¹ Íme egy *šorâk-jol* dal, amelynek különben a szövege nem utal az ünnepre:

*ošn kojnlum lumeš,
lummo werže ulmek-at.
osal šonšžat peš-ak šukn ulna,
ala tñhaž-ak šyârnek-at.*

*tiðnr joltašem-at tâje ulat,
kače joltašem-at tâje ulat.
korem jîmal pamaš kunam koška,
mâjze tunam ojrlena.*

*Fehéren csillogó hó esik,
behavazatlan hely [mégis] akad.
Rosszakarónk nagyon sok van,
talán szűk lett a világ.*

*Te vagy az én lány kedvesem,
te meg az én legény pajtásom.
Mikor a horhos fenekén a forrás kiszárad,
akkor válunk el egymástól.*

(Mari Tureki kerület, Jelimbajevo falu, 1966.)

¹ Акцрин В. А.: *Марийские народные театральные представления*. Марийская литература искусство и народное творчество. Йошкар-Ола, 1966. 116–151.

Más dalok viszont húshagyó keddehez kapcsolódtak (cser. ü-arná 'vajhét'). Ilyen dalt csak a csuvasokkal határos Zvenyigovoi kerületben találtunk 1966 nyarán. Nem sokkal később viszont a csuvasoknál tömegesen vettük fel őket.

Tavasszal ünnepelték a *sürem*-et, amely előtt egyes helyeken egy hónapig, máshol két hétig fűjték esténként a fakéregből készült ördögűző *süremkürtöt*. Ez a szokás úgy látszik már sehol sem él, mert az utóbbi évek folyamán már a hangszerre se sikerült ráakadni, de a középkorúak a Zvenyigovoi kerületben emlékeztek rá, hogy gyerekkorukban még szokásban volt az esténkénti kürtölés. S most lássunk mutatóba egy *sürem*-dalt:

*keće, keće manme δene,
čewer kečāžlan mo šueš.
tâlze, tâlze manme δene,
u tâlzâlan mo šueš.*

*šüδnr, šüδnr manme δene,
čolya šüδnržlan mo šueš.
pairem, pairem manme δene,
sürem pairemlan mo šueš.*

*Ezt mondjuk nap, nap,
ugyan mi ér fel a szép nappal.
Ezt mondjuk hold, hold,
ugyan mi ér fel az új holddal.*

*Ezt mondjuk csillag, csillag,
ugyan mi ér fel az esthajnali csillaggal.
Ezt mondjuk ünnep, ünnep,
ugyan mi ér fel sürem ünnepével.*

(Zvenyigovoi kerület, Krasznij Jar falu, 1966.)

Az erdei áldozásoknál is játszottak bizonyos dallamokat a *küsle*-n (az orosz guszlinak megfelelő cseremiszi húros hangszer), de az öregek egyöntetűen azt vallották, hogy ezekhez a dallamokhoz nem tartozott szöveg.

Az egyes alkalmakhoz fűződő dalokból százával jegyezték fel WICHMANN, PAASONEN és BEKE is. A katonadalok közül kettő terjedt el különösen nagy területen. Az egyik, a hegyi-cseremiszi Kodály feldolgozásában nálunk is ismeretes *Folyik a víz, áll a part* kezdetű, amelynek a változatai Joskar-Ola vonalától nyugatra mindenütt ismeretesekek, sőt elvétve ennél keletebbre is előfordulnak. Álljon itt egy eddig ismeretlen változat példa gyanánt:

*wütšö joya, sirže ko deš,
mäže käjenä, täže ko δoda.
kukužo mōra, pošo den solalta.
saltakše mōralta, šowoc ten solalta.*

*Folyik a víz, marad a part,
mi elmegyünk, ti maradtok.
A kakukk dalol, a farkát illegeti,
A katona dalol, kendővel integet.*

(Zvenyigovoi kerület, Sztaraja Lipsa falu, 1966.)

Lakodalmos nótákat minden szöveggyűjteményben bőségesen találunk, alig akadnak viszont halottsirató dalok (*kolšo muro*). GENETZnél² és WICHMANN-nál³ találunk csak egy-két keleti-cseremiszi négysoros halotti dalt, de az autonóm köztársaságban és a környékén élő cseremiszeiktől eddig nem közöltek ilyeneket. A cseremiszeznél nincsenek magyar értelemben vett siratók. A temetéskor nem énekelnek, hanem csak a temetés utáni negyvenedik napon tartott toron (*nâlle pajram*). Ezt viszont számos cseremiszi vidéken napjainkban is megülik. A negyvenedik napon énekelt egyik dal így hangzik:

*keće lekme γoδsm šoćal denat,
keće šiće γoδsm kolenat.
taće nâlle pajremet šulšalân,
mâiže unala tolân ulna.*

*mâiže muraltena, pajramâm âštena,
tâiže nômnan den uke ulat.
mâiže ere tâγ-ak lina,
tâiže nômnan den ot ile.*

*Napfelkeltekor születnél,
naplementekor haltál meg.
Ma eljött a negyvenedik [napi] ünneped,
mi pedig vendégül jöttünk [a torra].*

*Dalolunk, ünnepet ülünk,
[de] te: nem vagy velünk.
Mi már mindig így leszünk,
te nem élsz velünk.*

(Mari Tureki kerület, Jelimbajevo falu, 1966.)

Nem esett szó még a munkadalokról. Amit sikerült találnom, mint például a faúsztatók dalát a zvenyigovoi kerületben, az orosz volt, ugyanígy orosz az egykori volgai hajóhúzók dala is.

A népdalok legelőbb válfaját képezik azok a kis négysoros csasztuska-szerű dalok, amelyek ma is tucatjával teremnek, s egy-egy fiatal lány sokszor akár százat is elfúj belőlük. Ezeket egy-két dallamra éneklük, s egyik-másik szöveg és dallam nagy területen ismeretes. Ilyen például az alábbi dal:

*molan mâiže eγ tânare
oš šowâćâm jöratem?
molan mâiže eγ tânare
saj taņemžâm jöratem?*

² GENETZ A.: *Ost-tscheremissische Sprachstudien* (JSFOu, VII. 76–7).

³ WICHMANN Y.: *Volksdichtung und Volkbräuche der Tscheremissen* (MSFOu, LIX. 441–44).

Ugyan miért szeretem
annyira a fehér kendőt?
Ugyan miért szeretem
annyira a kedvesem?

(Morki kerület, Szebe-Uzad falu 1958.)

A hegyi cseremiszek több, sőt sok versszakos dalai helyett keletebbre leginkább négy sorból áll a dal. Ha több versszakot énekelnek együtt, azok összetartozása laza, sokszor alkalmoszerű.

A népköltészet más műfajairól nem sokat tudnék mondani, amit meg ne találunk az eddigi gyűjtőknél. A mesélés szokása még elég elevenen él a cseremiszeknél, nem nagyon van idősebb ember aki ne tudna néhány mesét, s a gyerekek is meglehetősen sokat tudnak. A mese cselekménye sokszor modernizálódott. A novellamesékben felbukkanhatnak olyan fogalmak is, mint pl. a rendőrség.

Vannak itt is híres mesélők, akik képzeletük és kedvük szerint rakják egymás mellé az egyes mesemotívumokat. Ilyen volt a 87 éves *Nyikonor Alekszandrov* (Volgai kerület, Obsijar falu), akitől 1966 novemberében jegyeztem le egy szép hosszú mesét.

Érdekes megjegyezni, hogy nagy területen a mesének *šojak* a cseremiszi neve, ami szó szerint hazugságot jelent, de az irodalmi nyelvi *jomak* 'mese' szónak is 'hazugság' a második jelentése.

Nincsenek a gyűjteményekben viszont az egyes falvak eredetére vonatkozó mondák, pedig ezek nagy számban találhatók. A cseremiszi kutatók tömegesen gyűjtötték össze őket, s a kiadásukat is tervezik. Elemzésük bizonyára fényt derít a cseremiszi településtörténet számos kérdésére.

A mesék mellett igen népszerűek a találós kérdések, s a legtöbb helyen a fiatalok is sokat tudnak belőlük. Ezekben is néha már a mai modern világ tükröződik, mint pl. ebben a találós kérdésben:

üšknž oγsl, mnyrā, pašam talān ištā. <traktor.>
Nem bika, [mégis] bög, erősen dolgozik. <Traktor.>

Addig amíg a népdal a mese stb. még elevenen él a cseremiszeknél, erősen kiveszöben vannak a cseremiszi hitvilág alakjai és a pogány vallás gyakorlása.

A cseremiszi hitvilág egyik jellegzetes alakjáról, a nagy mellű, lyukas oldalú, a lovon fordítva lovagló *owda*-ról, azt mondta tavaly ősszel *Ivan Boczarov* 66 éves tokpajevoi (Mari Tureki kerület) házigazdám, hogy most már nincs. S hogy miért? Mert fél a traktorizástól, s elhagyta ezeket a vidékeket. A háziszellem (surt *woδāž*) sem létezik már. Azt meg a villany riasztotta el.

Ráolvasásokat tudó asszonyokról hallottam még tavaly is, de ezek féltve őrzik tudományukat. Különben az eddigi szövegkiadványokban, elsősorban BEKE Ödön köteteiben igen szép anyagot találunk.

A vallásos szertartások erősen kiveszöben vannak, a legtöbb vidéken teljesen ki is veszték. A szertartásokat, imádságokat ismerő pogány papok, a *kart*-ok mind öregek. Magam hetven évesnél fiatalabbról nem hallottam. Velük együtt sírba száll a cseremiszi vallás is.

Azok közül a helyek közül, ahol megfordultam, a fentebb említett Tokpajevoiban és a környező falukban élt még leginkább a cseremiszi hit. Maradványaival azonban máshol is találkoztam. Az Orsankai kerület Luzsbeljak nevű falujában pl. az elmúlt év nyarán VIKAR

Lászlóval nehezen tudtunk énekeseket találni, mert csütörtök lévén, délután a szauna-fürdőbe (*moňža*) mentek az emberek. Tehát a csütörtök megőrizte „szombat” jellegét, bár most már nem a péntek, hanem a vasárnap a pihenő nap.

Máshol meg azt tapasztaltam, hogy a keresztény és a pogány vallás teljesen összefonódott egymással. Ezt nagyban elősegítette, hogy az ortodox egyház igyekezett a cseremisiz „szent” helyeket kisajátítani. A Volgai kerület Petjal falujában (1955 nyarán jártam itt) például a falutól kb. egy kilométer távolságra állt a templom az áldozóberek (*küsoto-*) szélén, s a forrás mellé, ahova a cseremiszek imádkozni jártak, szintén le volt szűrva egy szentkép. Sőt a forrás melletti nagy mohos kövön összegyűlt áldozati kopejkákért hét végén *Pötör* (or. Pjotr) pápa jött el, tekintet nélkül arra, hogy a pénzt nem az ő istenének szánták. Érdekes, hogy az erdei kövön összegyűlt néhány forintnyi összegnek megfelelő értékű áldozati aprópénzhez még a gyerekek sem nyúltak, pedig a gyalogút ott vezetett el a forrás mellett. Abban az időben még lehetett pénteken a forráshoz menő imádkozót látni. Utána, mikor odamentem megnézni, a forrás tele volt szórva vadvirággal. A forrás melletti hársfa lehajló ágára pedig fehér vászoncsíkot kötöttek, amely tucátjával állt ott aztán az esőtől megszurkúlva. Ettől a helytől távolabb is állt egy terebélyes hársfa az erdő szélén (a fák többsége tölgy volt), ennek az alsó gallyai is tele voltak szalagokkal. Az is előfordult, hogy a vasárnapi istentisztelet után többen az erdőben is imádkoztak. A két vallás ilyen összefonódásáról hallomásból több vidékről értesültem. Az említett faluban házigazdám elbeszélése szerint 1922-ben volt az utolsó nagy áldozás, amelyre több falu népe (*mir kalĕk*) összegyűlt, és lovat is áldoztak.

Az elmúlt év októberének végén Tokpajevóban a már említett Bocsarov I., mikor elmeséltem neki, honnan és miért jöttem, sajnálkozva mondta, hogy mért nem jöttem később, mikor beáll a tél (november 10–15. körül), s akkor én is részt vehetnék az őszi terménybetakarítás után tartott áldozáson. Erre sajnos nem került sor, de a szertartás lefolyását részletesen leírtam, s a szent helyeket is bejártuk egyik nap. A mintegy húsz holdnyi vegyes erdő, amely a falutól kb. egy kilométerre terül el, ma is érintetlenül áll. Fát nem szabad kivágni, s ha valamelyiket kidönti a szél, ott korhad el. Egy hatalmas hársfánál szoktak áldozni, de nyírfánál is lehet. Az áldozat lényegében ma is úgy folyik, mint ahogy HOLMBERG UNO (HARVA) a cseremisiz vallásról írott könyvében⁴ az urzsumi és malmizsi cseremiszek áldozatát leírja.

A *Nagy Isten* (*kuyu jumo*) áldozati berkétől néhány száz méterre még volt egy másik hasonló nagyságú erdő, a *Hegyi Nagy Ember* (*kursk kuyu djin*) erdeje. Ennek a tisztelete is nagy területen általános.⁵ Kísérőm figyelmeztetett, hogy vigyázzak, mert itt még kevésbé szabad kárt tenni az erdőben. A *Nagy Isten* megbocsájthatja a letört gallyat, a *Hegyi Nagy Ember* nem. A válságos állapotban levő beteget, ha már semmi más sem segít, kihozzák a *Hegyi Nagy Ember* erdejébe és kísérőm szerint néha meggyógyul. Ebben az erdőben végzik a családi áldozatokat. A családfő kiválaszt egy fát és az előtt ölik meg az áldozati állatot. Az utóbbi években az áldozati állat lúd. A *Nagy Isten* a fehér ludat kedveli. (Az áldozati állat nem lehet fekete színű!) Csodálkozva láttam, hogy a családi áldozáshoz kiválasztott fák szinte kivétel nélkül szép, sima kérgű fiatal hársfák voltak, nem pedig hatalmas öreg fák, mint a csoportos áldozásnál. Vagy húsz tavalyi tűzhely nyomát olvastam meg. Az áldozati állat csontjait elégették, s utána földet hánytak a tűzre (vízzel nem szabad eloltani).

⁴ HOLMBERG UNO: *Die Redigion der Tschheremissen*. Porvo, 1926.

⁵ HOLMBERG U.: uo. 159–176.

A környék leghíresebb *kart*-ja a szomszéd falusi (Jelimbajevo) 73 éves Nyikolaj Kozirjov. Tőle le is jegyeztem egy szép hosszú imádságot. Ez lényeges vonásaiban meg-egyezik a BEKE által lejegyzett keleti cseremisiz imádságokkal,⁶ de erről a vidékről eddig senki sem közölt imádságot. Az adatközlőm megkérdezte tőlem, milyen a magyarok vallá-sa, olyan-e mint az oroszoké és a tatároké, hogy a túlvilági boldogságukért is könyörögnek, vagy pedig olyan, mint a cseremisizké, akik csak azt kérik, hogy a földi létben éljenek bő-ségben.

Tehát még a kiveszőben levő cseremisiz vallásra vonatkozólag is lehet anyagot gyűjteni ezekben az években. A cseremisiz falu azonban rohamosan civilizálódik. Tízegynéhány év-vel ezelőtt még alig egy-két faluban volt villany, ma mindenütt van. Nem láttam olyan há-zat, ahol ne lett volna vezetékes rádió, s az utóbbi években rohamosan terjed a TV (van cseremisiz adás is). A civilizáció rohamos terjedésének nyilván a folklór gyors háttérbe szo-rulása lesz a természetes következménye, aminek arra kell serkentenie a kutatókat, hogy az eljövendő esztendőkből jól kihasználják az anyaggyűjtési lehetőségeket.

⁶ BEKE Ö.: *Texte zur Religion der Osttscheremissen*. Anthropos XXIX, Wien, 1934.